

Aybaniz HƏSƏNOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
E-mail: hasanova_aybaniz@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS NAĞİLLARINDA KEÇİD FORMULLARIN TIPOLOGİYASI VƏ FUNKSIYALARI

Açar sözlər: Azərbaycan folkloru, Azərbaycan nağılları, ingilis nağılları, ənənəvi nağıl formulları, tipologiya

XÜLASƏ

Məqalədə nağılların keçid formulları Azərbaycan və ingilis nağılları kontekstində müqayisəli tədqiq olunur. Xarici təhkiyə formullarından biri hesab edilən keçid formullar epizodları bir süjet xətti ətrafında birləşdirməyə kömək edən hazır ənənəvi ifadələr, qəliblər olmaqla yanaşı, eyni zamanda kommunikativ prosesdə dəyərləndirilir. Azərbaycan və ingilis nağıllarında keçid formulların böyümə, məkanı dəyişmə, zamanı dəyişmə, sözü gedən personajı dəyişmə, gözləmə, epizodların ardıcılığını təmin etmə kimi funksiyalarına diqqət yetirilir. Xalq yaradıcılığının ən zəngin janrlarından olan nağılların populyarlıq qazanmasında təkcə ideya-məzmun xüsusiyyətlərin deyil, eyni zamanda formulların təmsalında bədii-poetik xüsusiyyətlərinin, kompozisiya elementlərinin də əhəmiyyətinə toxunulur.

SUMMARY

TYPOLOGY AND FUNCTIONS OF TRANSITION FORMULAS IN AZERBAIJANI AND ENGLISH FAIRY TALES

The transition formulas of fairy tales in the context of Azerbaijani and English fairy tales are studied comparatively. Transition formulas, which are considered to be one of the formulas of external narration, being the ready-made traditional expressions, templates that help to combine episodes around a plot line, at the same time is evaluated in the communicative process. In Azerbaijani and English fairy tales, attention is paid to the functions of transition formulas, such as growth, change of space, change of time, change of character in question, waiting, ensuring the sequence of episodes. The importance of not only the idea-content features, but also the artistic-poetic features and compositional elements in the form of formulas is touched upon in the popularity of tales, one of the richest genres of folk art.

Key words: Azerbaijani folklore, Azerbaijani fairy tales, English fairy tales, traditional fairy tale formulas, typology.

РЕЗЮМЕ

ТИПОЛОГИЯ И ФУНКЦИИ ПЕРЕХОДНЫХ ФОРМУЛ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ И АНГЛИЙСКИХ СКАЗКАХ

В статье сравнительно исследуются переходные формулы сказок в контексте азербайджанских и английских сказок. Переходные формулы, считающиеся одним из внешних повествовательных формул, наряду с клише, готовыми традиционными выражениями, способствующими к объединению эпизодов вокруг одной сюжетной линии, одновременно рассматриваются в коммуникативном процессе. Уделяется внимание таким функциям переходных формул в азербайджанских и английских сказках, как рост, смена пространства и времени, обеспечение последовательности эпизодов, смена и ожидание соответствующего персонажа. В данной статье также рассматривается значение в приобретении популярности сказок, одного из самых богатых жанров народного творчества, не только особенностей его идеи-содержания, но и в то же время на примере формул его художественно-поэтические особенности и композиционные элементы.

Ключевые слова: азербайджанский фольклор, азербайджанские сказки, английские сказки, традиционные сказочные формулы, типология.

Giriş. Nağlıl mətnində xarici təhkiyə formulları içərisində ən geniş yayılan keçid formullarıdır. Keçid formulları digər medial (təhkiyə) formullardan kəmiyyət etibarlı ilə də seçilir. Bununla bərabər, onlar çox variasiya olunmur: nağlıda bir və ya iki variantına rast gəlmək olur. Onun işlədilməsində əsas məqsəd epizodların dəyişilməsini göstərməkdir. Məşhur folklorşünas alim Nikolae Roşiyanın fikrincə, keçid formulların çoxu iki hissədən ibarət olur: bir qayda olaraq, “qoymaq”, “tərk etmək”, “qalmaq” feilinin iştirak etdiyi hissə və öyrənmək mənalı “görmək” feilinin iştirak etdiyi ikinci hissə (9, 95). Formul bir əhvalatdan digərinə, bir hadisədən digərinə keçidə xidmət edir. Daha çox türk mənşəli xalqların nağıllarına xarakterik olan bu tip formulların bəzi hallarda qəhrəmanın iştirak etdiyi ikinci hissəsi işlədilir. Digər rumin alimi Ovidi Bırlyta hesab edirdi ki, xarici medial formul kasıb formadır və bir tipə malikdir. O, dinləyicinin diqqətini yönəltmək funksiyasını daşıyır, onu yorulmaqdan qurtarmaq vəzifəsini icra edir (9, 90).

Azərbaycan nağıl tədqiqatçılarından Oruc Əliyevə görə isə keçid formulları funksiyasına görə təhkiyədə üç cür işlənir. Birincisi, bir epizodun başa çatması zamanı və yeni epizodun başlanması zamanı keçid formuluna müraciət olunur. İkincisi, keçid formulu vasitəsilə yeni epizodun başa çatması və bir daha əvvəlki epizoda – qəhrəmanın həyatının əvvəlki tarixçəsinin danışılmasına başlanır. Üçüncüsü, bu vasitənin köməyi ilə nağılın ümumi məzmununa uyğun əlavə bir epizodun söylənməsi üçün zəmin yaradılır (5, 102).

Azərbaycan və ingilis nağıllarında keçid formulların tipoloji xüsusiyyətləri və funksiyaları. Azərbaycan xalq nağıllarında “bu burada qalsın, görək filan yerdə nə baş verir”, yaxud, “sizə xəbər verim filankəsdən”, “al xəbəri filankəsdən” tipli formullar çoxluq təşkil edir. Məsələn, “Keçəl bazardan getməkdə olsun, sizə beş kəlmə xəbər verim lotubaşınnan” (1, 37); “Bunları burada qoyaq, sizə xəbər verək padşahdan” (5, 243); “Əhməd Tacir belə xoş yaşamaqda olsun, qulluğunuza hardan ərz edim, Əhməd Tacirin qonaq qaldığı şahdan” (8, 161).

Azərbaycan nağıllarından fərqli olaraq, ingilis nağıllarında bəsit quruluşa malik sadə keçid formullarına geniş rast gəlinir. Bu tip formullar əsasən “one day” (bir gün), “so” (beləliklə), “one morning” (bir səhər), “one evening” (bir axşam), “however” (ancaq), “then” (sonra), “now”, “at last” (nəhayət) kimi ifadələrlə başlayır. Məsələn, “So she went along and she went along and she went along” (Beləliklə, o getdi və getdi və getdi); “However, all of a sudden she heard a sort of a knocking low down on the door” (“Ancaq birdən-birə qapının aşağıdan döyüldüyünü eşitdi”); “One day the rose-tree flowered” (“Bir gün qızılgül ağacı gül açdı”); “Then the third miller's man laid down his tool and looked up” (“Sonra üçüncü dəyirmanın adamı aləti yerə qoyub yuxarı baxdı”); “So he went up to the man” (“Beləliklə, o, kişiyə tərəf getdi”); “So one fine morning, fair and clear, she said to her sister” (“Belə ki, bir gözəl, ədalətli və təmiz səhər o, öz bacısına dedi”); “Well, one day there was to be a great dance a little way off” (“Yaxşı, bir gün bir az uzaqda möhtəşəm rəqs olmalı idi”); “Now it happened that the very

next day the marriage contract of Lady Mary and Mr. Fox was to be signed” (“İndi elə oldu ki, ertəsi gün Ledi Mary və cənab Foksun evlilik müqaviləsi imzalanmalı idi”); “One fine summer's day Earl Mar's daughter went into the castle garden” (“Bir gözəl yay günündə Earl Marın qızı qala bağçasına girdi”); “At last a good-natured looking gentleman saw how hungry he looked” (“Nəhayət, xeyirxah görünüşlü bir bəy onun necə ac olduğunu gördü”) (<https://www.storiestogrowby.org>) və s.

İngilis nağıllarında “as soon as” (tezliklə, kimi) ifadəsi ilə işlənən cümlələr də keçid formulu rolunu oynayır. “Xanım Foks” (“Lady Fox”) nağılında “As soon as she heard him pass through the gallery, Lady Mary crept out of the door” (“Onun qalereyadan keçdiyini eşidən kimi Ledi Mary qapıdan çıxdı”) qəlib ifadəsinə rast gəlinir. İngilis söyləyiciləri nağıllarda əhvalatın dəyişilməsini göstərmək üçün daha çox “then” ifadəsindən yararlanırlar: “Then the Baron knew who she was, and when they went away, he rode back” (“Sonra Baron onun kim olduğunu bildi və onlar gedən kimi geri qayıtdı”).

Keçid formulunun digər bir variantı epik zaman məfhumlarının bir-birini əvəzləməsi ilə yaranır. Azərbaycan xalq nağıllarında “ay keçdi, gün keçdi”, “az keçdi, çox keçdi”, “otuz doqquz gün belə keçdi”, “günlər, aylar keçdi”, “bir gün belə, beş gün belə”, “ay dolandı, il keçdi”, “gethaget illər, aylar gəldi hərləndi”, “gün keçdi, ay dolandı” kimi saysız-hesabsız formul ifadələrə rast gəlmək olur. Məsələn, “Bəli, günlər, aylar keçdi” (3, 292); “Ay dolanır, il keçir, kişi canını oğlanlarına tapşırıb ölür” (3, 315); “Bir gün belə, iki gün belə, bir ay belə, iki ay belə, axırda arvad da, ana da durdular üzünə” (1, 248); “Vaxt keçdi, gün keçdi, ay dolandı. Bir vaxtdan sonra həmin cavanlar məktəbi qurtardılar” (8, 164); “Nağıllarda vaxt tez başa gəlir” (1, 276); “Nağıl dili yüyürək olar, amma iş yüyürək olmaz” (2, 196). Bu qəbildən olan formul variantları Azərbaycan nağıllarında saysız-hesabsızdır. Onların əsas funksiyası həm epizodların, təsvir olunan hadisələrin dəyişdirilməsi, eyni zamanda dinləyicilərin yorğunluğunu aradan qaldırmaq və onların diqqətini nağıla cəlb etməkdir.

İngilis nağıllarında isə sözügedən formul variantına nadir hallarda rast gəlinir. Azərbaycan nağıllarından nümunə gətirilən zamanın tez keçməsi ilə bağlı olan formulların ingilis nağıllarında oxşar variantları aşağıdakılardır: “The day was done and the night came on” (“Gün bitdi və gecə gəldi”); “Seven years passed thus and then a great trouble came to them” (Beləliklə, yeddi il keçdi və sonra onlara böyük bir bəla gəldi); “Without a word or a good-bye off they flew over the deep blue sea which was tossing and moaning. They flew and they flew till they swooped down on Earl Mar's castle just as the wedding party was setting out for the church” (Heç bir söz demədən və ya vidalaşmadan səs-küy salan dərindən mavi dənizin üstündən uçdular. Onlar uçdular və toy məclisinə yola düşən kimi Earl Marın qalasında yığılana qədər uçdular) (mənbə). İngilis nağıllarındakı “soon after” (tezliklə sonra) və “soon after that” (tezliklə ondan sonra) qəlib ifadələri də epik zamanın sürətlə keçməsinə işarədir. Məsələn, “Soon after that, the kind queen got her wish when she gave birth to a baby girl who had skin white as

snow, lips red as blood, and hair black as ebony” (Bundan bir qədər sonra, kraliçası, dərisi qar kimi ağ, dodaqları qan kimi, saçları da qaranlıq kimi bir körpə qız doğanda arzusuna çatmış oldu (<https://www.dltk-teach.com/rhymes/snowwhite/story.htm>); “Soon after, the Baron himself came to his brother's castle” (Tezliklə Baronun özü qardaşının qalasına gəldi) (<https://www.storiestogrowby.or>). İngilis nağıllarında zamanın tez keçməsi müqayisələrin köməkliyi ilə obrazlı şəkildə ifadə olunur. “Cherry of Zennor” (Zennor albalısı) nağılında ilin tez keçməsi yay gününə bənzədilir: “Her master was so kind and loving that a year passed by like a summer day” (Ustası o qədər mehriban və sevgi dolu idi ki, bir il yay günü kimi keçdi) (<https://www.storiestogrowby.or>).

İngilis söyləyiciləri eyni məqsəd üçün “when” (zaman) sözünün işləndiyi formullardan da istifadə edirlər: “Well, when the fish came on the table, the guests liked it so well that they asked the noble who cooked it” (Balıqlar süfrəyə gələn zaman qonaqlar o qədər bəyəndilər ki, onu bişirən zadəganlardan soruşdular); “When the banqueters saw such a young and beautiful cook they were surprised” (“Ziyafətçilər belə gənc və gözəl bir aşpazı görən zaman təəccübləndilər”) (<https://www.storiestogrowby.or>). Cozef Cakobsun toplayıb nəşr etdirdiyi “Child Rowland” nağılında istifadə olunan “They sought her east, they sought her west, they sought her up and down, and woe were the hearts of those brethren, for she was not to be found. So at last her eldest brother went to the Warlock Merlin” (“Onlar şərqə axtardılar, qərbi axtardılar, onu yuxarıdan aşağıya kimi axtardılar, vay o qardaşların ürəkləri dərd idi. Çünki tapılmırdı. Beləliklə, ən böyük qardaşı Warlock Merlinə getdi”) (4, 183) qəlib ifadələrini də medial (təhkiyə) formulun keçid növünə aid etmək olar.

Araşdırıcı Vəfa İsgəndərovanın fikrincə, Azərbaycan nağıllarında işlədilən hamilə qadınların fizioloji vəziyyətinə aid olan “doqquz ay, doqquz gün, doqquz gecədən sonra bari-həmlini yerə qoydu”, “yükün yerə qoydu” kimi qəlib ifadələr də təhkiyə formul növünə daxil edilməlidir. Alim buna missal olaraq, “Nisə bir vədə gördü ki, heç doqquz ayı tamam olmamış bari-həmlini qoyub qoyub yerə, bir oğlan doğdu”, “Bəli, aradan doqquz ay, doqquz gün, doqquz saat, doqquz dəqiqə, doqquz saniyə keçdi, padşahın arvadı yükünü yerə qoydu” kimi nümunələr verir (6, 67). Göründüyü kimi, sözügedən formul qafiyələnir, yəni poetik baxımdan nağıla xüsusi ahəng qatır. Bu tip formul ingilis nağıllarında təsadüf olunmur.

Qeyd edək ki, xarici medial formulun keçid növünə nağıl qəhrəmanlarının möcüzəli şəkildə sürətlə böyüməsini təsvir edən qəlib ifadələri də aid etmək lazımdır. Bu tip təhkiyə formulları azərbaycan nağıllarında çox rast gəlinir. Məsələn, “Sizə kimdən deyim, uşaxdan, uşax nə uşax, saatbasaat, günbəgün boy atırdı. Bir ayın içində üç yaşında uşağa dönmüşdü” (3, 156); Bu uşax yekəldi, bir yaşından iki yaşına, ikidən üçə, belə-belə gəldi çatdı yeddi yaşına” (1, 124). Məzmun baxımından ingilis nağıl qəhrəmanları da təhkiyə boyu tez böyüyürlər. Martin Hallet, Barbara Karasek “Folk and fairy tales” (“Xalq və nağıl”) adlı ingilis nağıllarının toplandığı əsərdə vurğulayırlar ki, sürətlənən uşaqlıq faktiki

olaraq ingilis nağıllarında çox yaygın hadisə deyil. Ancaq nağıl uşaqların tez böyüməsini zəruri edən bir dünyadır (<https://books.google.az/books>). Bu mənada müəlliflər “Snow white” (“Qar kimi ağ”), “Rapunzel” və “King Frog” (“Qurbağa şahzadə”) nağıllarından nümunələr çəkirlər. Azərbaycan nağıllarından fərqli olaraq, məhz sürətlə böyümə prosesini təsvir edən qəlib ifadələrə ingilis nağıl mətnlərində rast gəlinmir.

Nəticə. Göründüyü kimi, araşdırılan ənənəvi formullar nağılın məzmunu ilə bağlı deyil. Onlar birbaşa söyləyicinin nitqinə aid olaraq, dinləyiciləri həvəsləndirmək, nağıla rəng qatmaq üçün istifadə olunur. Bu tip formullar daha çox sehrli nağıllarda təsadüf olunur. Eyni zamanda xarici təhkiyə (medial) formulları söyləyicilərə əhvalatları müəyyən ardıcılıqla söyləməyə, müxtəlif epizodları birləşdirməyə, onlar arasında bağlantı yaratmağa imkan verir.

Keçid formulları mühüm kompozisiya elementidir. Nağılşünas alim O.Əliyevin qənaətinə desək, onlar əsasən epizodları bir süjet xətti ətrafında birləşdirməyə kömək edən hazır ənənəvi ifadələrdir. Bu ənənəvi ifadələrdən xalq nağılları hadisələrə uyğun olaraq yeri gəldikcə istifadə edərək hadisələri müəyyən ardıcılıqla söyləməyə nail olur və təhkiyənin təbiiliyi, maraqlılığını artırılır (5, 243). Beləliklə, deyə bilərik ki, xalq yaradıcılığının ən zəngin janrlarından olan nağıllarda təhkiyə formulları, eləcə də digər tip qəliblər təkcə bədii və ya lingvistik mahiyyət daşıyırlar, onlarsız ümumiyyətlə nağılları ayrıca janr kimi təsvir etmək belə mümkün deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, I cild. Bakı: Çıraq, 2004
2. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, III cild. Bakı: Çıraq, 2004
3. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, IV cild. Bakı: Çıraq, 2004.
4. Childe Rowland. By Joseph Jacobs // Folk-Lore, volume 2, 1891, p.182-197.
5. Əliyev O. Azərbaycan nağılları: janr, süjet və obraz problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2019.
6. İsgəndərova V. Ənənəvi nağıl formulları. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
7. Jacobs J. English Fairy Tales. London: David Nutt, 1890.
8. Qaravəllilər, nağıllar. Toplayanı M.Tantəkin, S.Əliyev. Bakı: Yazıçı, 1988.
9. Роцияну Н. Традиционные формулы сказки. Москва: Наука, 1974.
10. <https://books.google.az/books>
11. <https://www.storiestogrowby.or>
12. <https://www.dltk-teach.com/rhymes/snowwhite/story.htm>

